

מאמרו של ד"ר אורי מילשטיין, "נטישת האסטרטגיה הפביאנית במלחמת העצמאות", שהתפרסם במערכות 298, עורר הדים רבים בקרב חוקרי מלחמת העצמאות. חלקם באו לידי ביטוי בכלי התקשורת ושתי תגובות — פרי עטם של פרופ' יהודה ואלך, ראש המחלקה

להיסטוריה צבאית באוניברסיטת ת"א, ושל אל"מ א' ראש מחלקת היסטוריה במטכ"ל — אף פורסמו במערכות 299. שתי תגובות אלה חולקות על מאמרו של ד"ר מילשטיין ובמרכזן הטענה: ד"ר מילשטיין מתעלם מתכנית ד', שעצם קיומה סותר את עיקרי מאמרו. בעקבות ויכוח זה, אנו מביאים כאן

מאמר נוסף משל ד"ר מילשטיין, "מתגובה ליוזמה בשדה הקרב — מחצית אפריל 1948", שהוא בבחינת מענה לתגובות אלה, ובהמשך לו שתי תגובות נוספות למאמר המקורי המהוות עוד שתי חוליות בשרשרת הוויכוח.

מתגובה ליוזמה בשדה הקרב — מחצית אפריל 1948

ד"ר אורי מילשטיין

סוף מבצע "נחשון"

המבצע שמתכנניו תלו בו תקוות גדולות הסתיים ב־15 באפריל, בקול דממה דקה ובתחושת כישלון. קרב הקסטל ואסון שיירת הר הצופים חשפו ליקויים רבים באופן שבו מילאו מפקדי החטיבות (שמעון אבידן ודוד שאלתיאל), מפקדי הגדודים (יוסף טבנקין וזלמן מארט) ואנשי המטה הבכירים את תפקידם. ביומיים האחרונים של מבצע "נחשון" החמיר המצב עוד יותר. כדי להציל את המצב נשלחה לגזרה חטיבת "הראל" — חטיבת פלמ"ח חדשה הומוגנית שהורכבה מהגדודים הרביעי והחמישי והחליפה את הכוחות המצורפים שאורגנו לשם המבצע. התקוות שניתלו בחילופין אלה היו גדולות. אנשי צמרת הביטחון הניחו שמפקד "הראל", יצחק רבין, ישלוט במצב ביתר הצלחה מטבנקין ואבידן, ושלוחמי הפלמ"ח יצליחו במשימותיהם יותר מפקודיו של לסקוב. התקוות היו מוגזמות.

ביומיים האחרונים של המבצע נכנסו יחידות מגדודו של לסקוב למחנה ואדי צראר. הן התכוננו לקרב עם החיילים העיראקים, שהיו אמורים להימצא שם, אך המחנה היה ריק. שלוש יחידות מגדוד העתודה של "נחשון" בפיקודו של אלדד אוורבך נשלחו לכבוש את הכפרים קזאזה וסג'ד, שנמצאו ארבעה קילומטרים מדרום לחולדה, אך הן תעו בדרך, לא הגיעו ליעד ולא ביצעו את המשימה.

בגזרה המזרחית של המבצע יצאו ב־15 באפריל שלוש פלוגות בראשותו של יוסף טבנקין לתקוף את הכפר סריס, שחלש על היציאה משער

הגיא לכיוון ירושלים. הסיירים טעו בניווט, הלוחמים התגלו לעיני האויב וטבנקין פקד עליהם לחזור לבסיס. תושבי סריס, שקלטו את אות האזהרה, פינו את הנשים והילדים מהכפר. הגדוד של טבנקין תקף את סריס למחרת. חוליית הנשק הכבד שהתמקמה בנווה־אילן ירתה עליו שלוש פצצות "3", ופלוגה בפיקוד חיים פוננסקי (פזזה) הסתערה עליו. בקרב קצר מאוד, שנהרגו בו שבעה ערבים ונפצעו ארבעה יהודים, כבשו אנשי הפלמ"ח את סריס והערבים ברחו ממנו. אזי ראה טבנקין משוריינים בריטיים על הכביש וסבר שהם מתכוונים לגרש את פקודיו מהכפר שנכבש; הוא הורה להם לירות בבריטים, ואלה הסתלקו מיד.¹ בדיעבד התברר מעדותו של אורי ריפתי, אז נוטר, כי היה זה משורייני נוטרים שנתקע מול הכפר וחולץ על־ידי פטרול בריטי.²

מהכפר בית־מחסיר ניסו ערבים לתקוף את כובשי סריס ונבלמו במרחק מאתיים מטרים מהכפר שפלוגתו של מרדכי (מוטי) בן־פורת הגנה עליו. אחרי שפוצצו את 42 הבתים, נטשו טבנקין ופקודיו את סריס. היה זה הכפר השלישי (אחרי קסטל וקולונייה) שטבנקין הרס. "עשיתי זאת כדי לשחרר את הדרך לירושלים מפגיעים", אמר יוסף טבנקין מאוחר יותר. "התושבים עזבו את הכפרים, והם חדלו להיות בסיסי התקפה. הייתה לפעולה עוד משמעות, מרחיקת־לכת: פנינו את הארץ מערבים וירשנו אותה. פעולות דומות נעשו באותו זמן בסביבות משמר־העמק, ואחר־כך בגליל, ושיטה זו הייתה לדרך־המלך של כיבוש הארץ."⁴ הכפר סריס אמנם היה מטרד לתחבורה

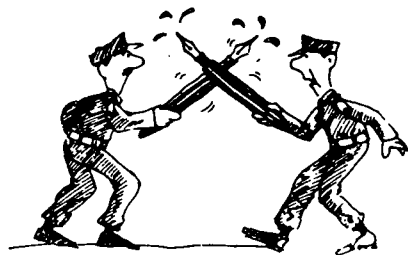
לירושלים, אבל כיבושו לא פתר את כל בעיות התחבורה הזאת. הכפר הגדול דיר־איוב, שממזרח לשער־הגיא, חסם אותה לאחר שנסתיים מבצע "נחשון".

בתשעה ימי המבצע (6-15 באפריל) עלו לירושלים רק שתי שיירות־אספקה: אחת קטנה, בתחילתו (6 באפריל), ואחת גדולה, אחרי שבוע (13 באפריל, יום אסון שיירת הר־הצופים), וכן שיירה אחת, שהובילה אספקה צבאית, ושהגיעה לקריית־ענבים ב־10 באפריל. בסך הכל שלוש שיירות, אם כי על־פי התוכנית הייתה אמורה לעלות לירושלים לפחות שיירה ביום, יום אחר יום. ב־14 באפריל אמר יגאל אלון לבן־גוריון: נראה שהשיירה הבאה לא תצא לירושלים לפני שבת (17 באפריל); הגדוד של לסקוב עייף ויש להחליף אותו בגדוד פלמ"ח ולהתכונן להתקפת־נגד של הערבים בגזרת "נחשון". אלון הציע לבן־גוריון "לפגוע בוואדי צראר, בבית־ג'וז, ברמלה,* בסריס, בחירכת אל־עמוד, ואולי גם בבית־סוריק ובבית־איכסא."⁵ בן־גוריון הביע מורת רוח מדחיית מועד יציאת השיירה הבאה. הוא חשש שעד שבת, 17 באפריל, יפריעו הבריטים ליהודים לנצל את הצלחות "נחשון". אלון ענה שהדחייה הכרחית, בגלל האבדור הרבות, ומנה 34 נפגעים: 26 בקסטל ושמונה בפעולות אחרות.⁶

* בגזרה המערבית של "נחשון".

** בגזרה המזרחית של "נחשון".

*** מסי' ההרונים בקסטל לכר היה 75. נראה שהמידע שהגיע אל אלון לא היה מדויק.

מאומנים: "קשה, לכן, להבין מדוע לא שלחה צמרת הביטחון 1500 מהחיילים המאומנים הללו לגזרת "נחשון" ומדוע שלחה מגויסים חדשים לחזית הבעייתית הזאת. נראה שאפשר להסביר את ליקויי התפקוד של גדודי לסקוב ואוורבך גם במחדלי הצמרת.

את הליקויים בתכנון מבצע "נחשון" ובחלוקת הכוחות אפשר להסביר גם בהערכה מוטעית של השטחים החולשים על הדרך. לא תמיד הייתה התאמה בין המשימות הצבאיות ובין מטרות המבצע. לא ההכרה כישלון שיטת השיירות הולידה את ההחלטה על מבצע "נחשון" אלא דיווחים כוזבים על אירועי שיירת חולדה; לא על-פי לקחי ארבעת חודשי המלחמה על הדרך לירושלים תוכנן המבצע, אלא על-פי רושם כישלונה של שיירת חולדה. לכן שמו המתכננים את הדגש על גזרת חולדה ולא על גזרת שער-הגיא וסביבות ירושלים. כדי להשיג את מטרת המבצע — פתיחת כביש תל-אביב-ירושלים — היה צורך לנטרל את הכפרים קסטל, קולונייה, סריס ודיר-איוב (הבסיסים הקדמיים של הערבים) ואת הכפרים בית-מחסיר, חירבת אל-עמוד, צובא, שייח' עבד אל-עזיז, בית איכסא, בית סוריק, בידו ונבי-סמואל (הבסיסים העורפיים שלהם). בתוכנית המבצע לא רשומים פיגועים בכפרים אלה. הכפרים שנכבשו במקביל למבצע "נחשון" נכבשו תוך-כדי המבצע, ב"קרב מתגלגל" ובפשיטות שמספר ההרוגים שבהן היה גדול ושלא היו יעילות דיין.

טבנקין ופקודיו פוצצו ושרפו כפרים והרגו את תושביהם שלא כרחו. מהלכים אלה ומשמעויותיהם הצבאיות, הלאומיות והערכיות לא נדרשו, לא בצמרת הביטחון, לא במטכ"ל ההגנה ולא במטה "נחשון". מג"ד שתפיסתו לאומנית-קיצונית וצבאית-קיצונית קיבל את ההחלטה הזאת, שמשקלה — האסטרטגי וההיסטורי — היה גדול מאוד. גם אם נניח, לרגע, שטבנקין אכן פעל כראוי, אין ספק שההחלטה בנושא זה לא הייתה בסמכותו אלא בסמכותם של

זה, כשתופסים קצין באי-דיוק. הקצינים והחיילים אינם מכירים את חיי השדה, והטיפול בחיילים היה גרוע. לא ראו לרחצה ולאכילה, ולא העבירו לחיילים את מטרות המבצע. המפקדים זלזלו בהיבטים המנהליים ולא הבינו כי ליקויים מנהליים — כמו חוסר סדר וחוסר מזון — פוגעים בסיכויים לנצח בקרבות.⁸

נראה שאחדים מן המפקדים הבכירים של ההגנה אמנם לא התאימו לתפקידיהם, אך רובם לא הוחלפו ומעטים הוחלפו רק אחרי שגרמו נזקים חמורים (כמו ישראל עמיר בירושלים, חודש וחצי לפני מבצע "נחשון") או אחרי כישלון שלא היה אפשר לעבור עליו לסדר-היום (אלדד אוורבך). מפקדים שהוחלפו לא הודחו אלא קיבלו תפקידים מקבילים לתפקידיהם הקודמים או גבוהים מהם. בהגנה היו קבוצות-לחץ, זכויות ותק והתחשבויות חבריות, ולא כל המפקדים נבחרו על-פי כישוריהם. ליקוייהם של המפקדים הלא-מתאימים נחשפו במבחן-הלחימה. את הכישלונות של שיירות נבי-דניאל, יחיעם וחולדה היה אפשר להסביר ולטשטש, אבל עשרת ימיו של מבצע "נחשון" היו רגע-אמת ממושך שלא השאיר מקום לספק. הכל ראו שתכנון המבצע היה לקוי וארגונו מסורבל, שההצלחות לא נוצלו ושהמטרות לא הושגו.

בניגוד למיתוס (שרווח כבר ב-1948) לא דיללה ההגנה חזית אחרת כדי לרכז את הכוחות למבצע "נחשון". הגדוד של טבנקין היה עד למבצע זה עתודה מטכ"לית שנועדה לביצוע משימות כאלה; שני גדודי הפלמ"ח — החמישי והשישי — שסיפקו חיילים למבצע היו פעילים בגזרה זו עוד לפני המבצע. הגדוד של לסקוב, שהוקם למען המבצע, היה מורכב מאנשי חטיבת "גבעתי" (שפעלה בגזרת "נחשון"), פלוגות מעטות שסופחו אליו (מחטיבות "אלכסנדרוני" ו"קריית") וממגויסים חדשים. גדוד העתודה של אוורבך היה מורכב מאנשי "גבעתי" וממגויסים חדשים. ראש אגף כוח אדם במטכ"ל, משה צדוק, אמר לבן-גוריון שכמה מהחיילים אשר השתתפו במבצע עברו אימונים עשרה ימים בלבד, לכן תפקודם לקוי ורמת ביצועיהם ירודה. צדוק אמר לבן-גוריון באותה שיחה (שהתקיימה ב-25 באפריל) שלהגנה יש "כעשרת אלפים

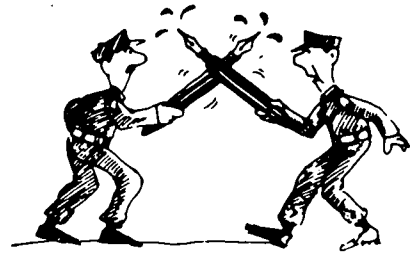
נראה שיגאל אלון היה אחד האחראים למספרן הקטן של השיירות שנשלחו לירושלים במבצע "נחשון", לפירוק הגדוד של לסקוב ומטה המבצע, להחזרת גדודו של אוורבך (ללא המג"ד) ל"גבעתי" ולהטלת כל האחריות לדרך לירושלים על הפלמ"ח לבדו. אלון הודרך ככל הנראה על-ידי הערכת המצב שלו ושל אנשי מטהו וגם על-ידי רצונו שהפלמ"ח ישא באחריות ובלחימה. הוא האמין שמפקדי הפלמ"ח ולוחמיו יעשו זאת יותר טוב מכל הכוחות או צירופי-הכוחות האחרים.

רפאל ורדי, מפקד-פלוגה בגדוד של לסקוב, סיפר לימים איך הגיב על פירוק הגדוד ונטישת המאחזים על הכביש: "אמרתי ללסקוב ולאבידן, 'פתחנו את הדרך לירושלים ועכשיו מפרקים את הכוח! מה ההיגיון? מוטב להמשיך ולהחזיק במשלטים, כדי שהערבים לא יחזרו אליהם, כדי שהדרך לא תחסם מחדש וכדי שלא נשוב ונכבוש אותם במחיר יקר'. השיבו לי שהכוחות דרושים במקומות אחרים. עד-מהרה הסתבר שצדקתי. המאמץ שעשינו לפתוח את הדרך לירושלים מחדש היה קשה, והמחיר ששילמנו היה עצום."⁹ לסקוב סיפר שהוא המליץ להשאיר כוחות על פסגות ההרים שלאורך הדרך ושהצעתו נדחתה. "לו ניצלו את הצלחת 'נחשון', טען לסקוב, 'היו נחסכים קרבות לטרון העקובים מדם.'"¹⁰

"אין דין ואין דיין"

את תלונותיו של קצין-המנהלה של מטה "נחשון", אפרים בן-ארצי*, רשם בן-גוריון ביומנו שלושה ימים לאחר שפורק מטה המבצע. בן-ארצי התלונן על כל דרגי הפיקוד: "הפיקוד העליון מתל-אביב לא ביקר בגדודים, לא לפני הפעולה, לא בשעתה ולא לאחריה. במטה היו יותר מדי התייעצויות ופחות מדי פקודות. יותר מדי התווכחו על הקו, דרוש משהו מוסמך כמפקד." את לסקוב הגדיר בן-ארצי כמפקד טוב אך טען כי "הגדוד (שלו) לא היה גדוד." על יוסף טבנקין התלונן מפני שלא הגיש דו"חות למטה, ועל מפקדים אחרים מפני ש"ניפחו" את מספר חייליהם כדי לקבל יותר ציוד ואספקה, ו"אין דין ואין דיין. בצבא** עושים משפט צבאי על חטא

* בן-ארצי היה קצין אפסנאות ואחרי-כך החליף את אליהו בן-חור קצין מינהלה של המבצע.
** הבריטי. בן-ארצי שירת בצבא הבריטי כמג"ד בדרגת סגן-אלוף.

בן-גוריון, גלילי, ידן ואבידן.* באי- התערבותם העבירו, כביכול, המנהיגים את האחריות למפקד הקרבי, אבל האחריות ההיסטורית רובצת עליהם, לטוב או לרע.

הפלמ"ח היה מאורגן בגדודים, שהוקמו — למרות התנגדות רמטכ"ל ההגנה דאז — ארבע שנים לפני מלחמת העצמאות, ואף-על-פי-כן נלחמו יחידות ההגנה, עד מבצע "נחשון", על-פירוב במסגרות כיתתיות ומחלקתיות. מפקדי הגדודים לא אומנו בלחימה גדודית ולא רכשו ידע ונסיון בתחום זה. יוסף טבנקין היה אחד מוותיקי הפלמ"ח. הוא נכשל כמג"ד בקרב על הקסטל, מפני שלא קרא נכון את הקרב, לא שיתף פעולה עם מפקדים בכירים ממנו ועם מפקדים מקבילים לו בזירת הקרבות, לא מילא את ההוראות שקיבל ממפקדיו הישירים, לא ניצל את ההזדמנות להשמיד את רוב הכוח הצבאי של האויב גם אחרי שמונה למפקד הקסטל (ב-7 באפריל) ולא שלח תגבורת למגיני הכפר העיפיים לאחר שישע ימים רצופים של קרבות. לכן נפל הקסטל בידי הערבים ויהודים רבים נהרגו בקרב עליו. טבנקין גם שלח לקסטל תגבורת (בפיקוד נחום אריאלי) אחרי שכבר לא הייתה בה תועלת. לקרב-ההכרעה לא יצא טבנקין בראש פקודיו, בניגוד לנומרה שרווחה אז על פיה יצא המפקד הפלמ"חאי ללחום בראש אנשיו, וקשה לומר שהתנהגותו בימי קרבות הקסטל הייתה מופת למפקדים קרביים. מפקדי ההגנה הבכירים לא הפיקו לקחים מפרשת הקסטל, ואחרי שמונה ימים נחל גדודו של טבנקין תבוסה בנבי-סמואל.

בכינוס מפקדי החטיבות, בהפוגה הראשונה (ב-18 ביוני 1948) אמר יגאל אלון: "היו הזדמנויות לניצחונות מכריעים ולא נוצלו... אחרי פעולת 'נחשון' לא באו שיירות (לירושלים)."¹⁰ אלון לא סיפר בכינוס ההוא על העצות שהוא עצמו נתן לבן-גוריון בנושא זה. אחרי שנים, כשיצא "ספר הפלמ"ח" לאור ב-1953, ציין אלון כי: "שעת הכושר שנוצרה עם מבצע 'נחשון' לא נוצלה כהלכה והפרודוד לירושלים לא נתבסס, דבר שאפשר היה לעשותו במאמצים לא גדולים יחסית."¹¹

ירושלים הייתה הזירה, שבה ניסו הערבים להשיג את מטרת-המלחמה שלהם ולהנחיל

תבוסה אסטרטגית ליהודים. הבריטים, שהיו מעוניינים למנוע תבוסה יהודית מוחצת בגזרה זאת, סברו שההגנה לא תוכל לספק את צרכיהם המינימאליים של יהודי ירושלים, והנציב העליון, סר אלן קנינגהאם, כתב (ב-7 באפריל) למפקדת הכוחות הבריטיים של המזרח התיכון (שמושבה היה בקאהיר): "חיייהם של היהודים הירושלמים תלויים בדרך אליה, לכן על הבריטים להשגיח שדרך זאת תהיה פתוחה. הבריגדיר קלייטון ביקש ממזכיר הלגה הערבית, עזאם פחה, להורות ללוחמים הערבים לא להפריע ליהודים להביא אספקה אזורית לירושלים. עזאם סירב. קנינגהאם ביקש מהוועד הערבי העליון (שמושב היה בירושלים) להניח ליהודים להביא מזון לעיר, והציע שמטעני היהודים ייבדקו, ואם יימצא בהם ציוד צבאי הוא יוחרם. הוועד הערבי העליון השיב לנציב העליון בתלונה: אתם לא מנעתם את טבח דיר-יאסין, ועכשיו אתם מבקשים להעביר בכוח מזונות ליהודי ירושלים? מפקדת הכוחות הבריטיים החליטה (ב-16 באפריל) להרשות לנציב העליון לפתוח את הדרך בכוח, אך כשדווח לה (בטעות) ש-300 פקודיו של קאוקג'י מכותרים בסכיבות משמר-העמק, הציעה ללגה הערבית עסקה: 300 חיילי "צבא-ההצלה" תמורת מזון לירושלים.¹² המוסדות הישוביים, האחראים למשלוחי האספקה לירושלים, לא ניצלו היטב את שעת-הכושר. בשיירות נסעו פחות מכוניות משהיה אפשר לשלוח, ולא כל מצרכי המזון שהובלו בהן נבחרו מתוך התחשבות בתנאי החירום.

מהפך פסיכולוגי

על אף ליקויי הרבים היה מבצע "נחשון" תפנית במלחמה: בפעם הראשונה יזמו היהודים אסטרטגיה התקפית. החלטת או"ם ב-29 בנובמבר הייתה הצלחתה של היזמה המדינית הציונית; המלחמה שפרצה למחרת ההחלטה הייתה תוצאת היזמה האסטרטגית החוסיינית. אף שהתרגום הטאקטי של יזמה זאת היה כושל, כמעט הושגה מטרתה. לא מיד נטשו היהודים את האסטרטגיה הפאביאנית ואת שארית התקווה למנוע מלחמה לפחות עד הכרזת העצמאות. המפנה חל ב-6 באפריל. במבצע "נחשון" הוכיחו היהודים את

עליונותם הצבאית לעומת הערבים על אף הליקויים של מבצע זה בתחום הטאקטי ואף שלא ניצלו את הצלחותיהם הצבאיות.

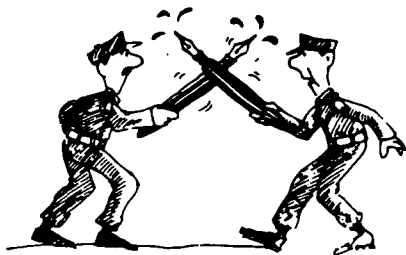
לאחר שנסתיים מבצע "נחשון" הגיעו לירושלים שלוש שיירות-אספקה נוספות, ומשרד החוץ הבריטי בלונדון הודיע לשגריר בריטניה באו"ם שהערבים המודאגים כבר מוכנים להיות "הגיוניים יותר", ולעומת זאת היהודים כבר "כטוחים בעצמם ונוטים פחות לווייתורים".¹³ את הביטחון-העצמי רכשו היהודים במשמר-העמק, ברמת-יוחנן ובטבריה, אבל המהפך הפסיכולוגי חל במבצע "נחשון".

המהפך הצבאי התחולל במשמר-העמק. בזירת המאבק המדיני, בני-יורק, קיבל משה שרת ב-16 באפריל מכתב מבן-גוריון: "שונה המצב, לעת-עתה, באופן רדיקאלי לטובתנו." הרי הערכת המצב של בן-גוריון, לפי מכתב זה: "א. אנו שולטים — קרי, שולטים — בהרי ירושלים ובדרך מחולדה לכאב-אל-ואד. מיום ליום אנו מרחיבים את הכיבושים שלנו פה, כובשים כפרים נוספים ועוד ידנו נטויה. שיירות ענקיות, שאנו מארגנים עכשיו, יביטחו מזון לירושלים לפחות לחודש ימים. לאחר שנשלח עוד שתיים-שלוש שיירות ישוחרר חלק מהכוח הפועל בדרכים, ואולי נצליח לשים מצור על ירושלים הערבית. חוזק במידה ניכרת כוחנו בתוך ירושלים, גם באנשים, גם בציוד וגם בחומר פיקודי.

"ב. הנחלנו מפלה לכוחות קאוקג'י בסביבות משמר-העמק ואנו באופנסיבה גם שם, וייתכן שנשתלט על כל הטריזים הערביים התקועים בעמק ובהרי הגלבוע. כל זה ייתכן אם לא יופיעו גורמים חדשים: התערבות הצבא הבריטי נגדנו, או כניסת הלגיון הערבי, במלוא כוחו, למערכה."¹⁴

בן-גוריון כבר הבין אז שהאסטרטגיה הפאביאנית של היהודים עלולה לסייע לערבים למנוע את הקמתה של המדינה היהודית. המהפך בתודעתו היה הדרגתי. הוא התחיל עם כישלונות השיירות בסוף מארס. ב-31 במארס החליט על מבצע "נחשון"; בהחלטה הספונטאנית הזאת ודאי נתגלמו ספקותיו ומסקנותיו בתקופה שקדמה

* אמנם רמז לכיוון-פעולה כזה היה "בתכנית ד" (ראה להלן). אבל במבצע "נחשון" לא היה חלק מ"בתכנית ד".

דיר-יאסין, עשו אנשי הפלמ"ח, "כרמלי" ו"גולני" בכפרים קולוניא, אבו-זוריק ונאסר א-דין. הם התביישו במעשים אלה ועל-כן לא פרסמו את פרטיהם, שנשארו חסויים עשרות שנים.

ל"רוויזיוניזאציה" של תנועת העבודה יהיו כמה וכמה תוצאות במדינת ישראל ובמלחמותיה בעתיד; בחודש שלפני הכרזת העצמאות אלה היו תוצאותיה: נולדה בעיית הפליטים הפלשתינאים; היהודים השתלטו על שטחים ערביים רחבים והתכוונו (ההכנות תאמו את "תוכנית ד"א", התוכנית האסטרטגית של ההגנה) לקראת פלישת הצבאות הסדירים של מדינות ערב עם הכרזת העצמאות. באפריל 1948 שימח המפנה המהפכני הזה את כל היהודים; דעתם הייתה נתונה להריפת הסכנה שנשקפה להקמת המדינה היהודית. למי היה פנאי להרהר בתוצאות ארוכות הטווח של המפנה?

מקור ותרגום

יגאל ידין ושני עוזריו באגף המבצעים — משה בר-תקווה וישראל בר — הכינו לפני המלחמה תכניות שקלעו היטב להתרחשויות של ימי המלחמה. ** צמרת הביטחון, מטכ"ל ההגנה, המפקדים הבכירים והיחידות תרגמו את התכניות הללו לשפת מעשה, ובתרגום הלך לאיבוד חלק גדול מהמקור. היהודים הגיעו למלחמה לא מוכנים ולא עשויים לפעול על-פי התכנון, אף שהתכנון היה ברור ומתאים להתרחשויות בשטח. אחרי שפרצה המלחמה היה ראש אג"ם יגאל ידין לרמטכ"ל בפועל וליועצו הצבאי האמין של בן-גוריון (בגלל מחלתו של הרמטכ"ל דורי ובגלל הקרע — על רקע מפלגתי — בין בן-גוריון לרמ"א ישראל גלילי). היה זה עומס שקשה לעמוד בו. האיש שנועד להיות למתכנן ומפיק-לקחים נאלץ להיות גם "החייל מספר אחד" והמנהיג הצבאי. לתפקיד הכפול של ידין היה גם היבט חיובי: תיאום מרכזי בין שני התפקידים הבכירים. "תכנית יהושע" — הגנת ארץ-ישראל מפלישת צבאות סדירים — שידין הפיץ אותה בין מפקדי ההגנה בדצמבר 1947, לא הופעלה מפני שצבאות סדירים עדיין לא פלשו בדצמבר, מפני

טוב. אולי אפשר לטעון שהמהפך הצבאי של מלחמת העצמאות התחיל במהפך הפסיכולוגי בחזית ירושלים ובניצחונות שננחלו בצפון ארץ-ישראל.

בין חולדה לטבריה

קרבות עשרים הימים שבין תבוסת שיירת חולדה (31 במארס) ובין השתלטות היהודים על טבריה (18 באפריל) הוכיחו שהמדינה היהודית תקום על אפס ועל חמתם של ערביי ארץ-ישראל, של מדינות ערב, של תומכי הערבים באו"ם ושל אלה שהצביעו בעד החלטת 29 בנובמבר וחזרו בהם. בעשרים ימים אלה עשו היישוב היהודי, התנועה הציונית ותנועת העבודה הארץ-ישראלית כמה צעדים לכיוון המיליטנטיות, וגברה אמונתם בכוחו של הנשק להשיג יעדים לאומיים. ההישג הפוליטי של 29 בנובמבר התגמד בעיניהם בגלל נסיגת ארצות-הברית ממנו (כ-19 במארס); יותר סביר נראה להם הסיכוי לכבוש בנשק חלקים מארץ-ישראל שלא הוקצו ליהודים בהחלטת או"ם, ולגרש מהם את הערבים. אולי אפשר לראות בכך התקרבות של תנועת העבודה לאידיאולוגיה הרוויזיוניסטית, אמנם, לא עד כדי זהות. אנשי תנועת העבודה לא הצהירו על הכוונות הללו בריש-גלי.

האידיאולוגים הרוויזיוניסטים דיברו תמיד על כיבוש ארץ-ישראל בכוח, על הכנעת הערבים בכוח ועל גירוש הבריטים בכוח; האידיאולוגים של תנועת העבודה דיברו על גאולת המולדת ובניינה ועל הפעלת כוח צבאי רק לשם התגוננות. עתה אימצו אנשי תנועת העבודה חלק מהמטרות — וגם מהשיטות — הרוויזיוניסטיות, אך לא ויתרו על האידיאולוגיה הבסיסית שלהם. אי-הבהירות שהולידה כמה אבסורדים השאירה בידי חלק מתנועת העבודה את האופציה לחזור אל הפרשנות המעשית של האידיאולוגיה ולהתנגד לאלומות צבאית יזומה. שיבה זו התרחשה אחרי קום המדינה; באפריל 1948 היה אפשר להגדיר את אנשי תנועת העבודה כרוויזיוניסטים בעלי חיבוטי-מצפון. הם לא ניסו להחזיר את הכפר דיר-יאסין לתושביו ששרדו אחרי הטבח, אבל הטבח זעזע אותם. מעשי טבח אחרים, אמנם מצומצמים בהיקפם יותר מזה של

לה. חלק מההילה של בן-גוריון קשור בתהליך קבלת-ההחלטות שלו, שהספונטאניות וההשראה — מעין הארה — היו חלק ממנו. המבקרים את תפקוד צמרת הביטחון בימי מלחמת העצמאות עשויים לאשש את ביקורתם בתהליך-קבלת-ההחלטות זה.

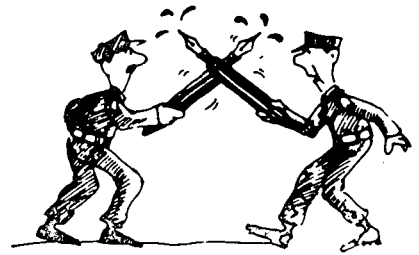
אם נמנה שלושה מהגורמים שהניעו את בן-גוריון להחליט על מבצע "נחשון" — הנייטרליות של הבריטים, כישלונות היהודים במלחמת הדרכים והחמרת המצב בירושלים — הרי גורמים אלה היו גלויים לעין חודש לפני 31 במארס. נראה שמנהיגי המלחמה לא הצליחו לאתר מגמות ולחזות מראש כמה מהלכים, ולפיכך החליטו על מבצע "נחשון", כצעד של יאוש.

מדוע נפתח מבצע "נחשון" רק באפריל? שאלה זאת נשאלה כבר בימי מלחמת העצמאות וכבר אז ניתנה התשובה: לא היה די נשק, ורק משלוחי הנשק שהגיעו באפריל מצ'כוסלובקיה אפשרו את המבצע. אבל רוב לוחמי "נחשון" — אנשי הפלמ"ח, "גבעתי", "אלכסנדרוני" ו"קריית" — באו למבצע עם נשקם, ולהגנה היה די נשק לחמש בו חטיבה חדשה לפני אפריל. אמנם, רובו של נשק זה היה ברשות היישובים ולא היה קל להפקיעו מרשותם. כשנתקבלה ההחלטה על המבצע עדיין לא הייתה ודאות שהנשק הצ'כי אכן יגיע במועד שנקבע, וההגנה אכן אספה נשק מהיישובים. כלומר, מבצע "נחשון" היה אפשרי לפני אפריל. בכל המבצע הופעלו למשימות לחימה שש פלוגות בלבד, שלוש לכיבוש דיר-מוחסיין ולהגנה עליו (כשלוש מאות איש) בגזרה המזרחית. קשה שלא להגיע למסקנה שגדוד מאומן אחד, שמפקדיו מנוסים וממושמצים, היה עשוי להשיג את מטרות המבצע בפחות אבדות.

אבל חשיבותו של המבצע הייתה מעבר לכך. המהומה שליוותה אותו וזרזה את המהפך הפסיכולוגי שחל בתודעתם של מנהיגי המלחמה, ואולי אפשר לאתר קשר בין מהפך זה ובין ניצחונות היהודים במשמרה-העמק, ברמת-יוחנן ובטבריה. ההצלחות הצבאיות בצפון לא היו תוצאת יומת המטכ"ל, אבל צמרת הביטחון לא כלמה אותן. האנרגיה הצבאית, שהייתה אצורה בלוחמי ההגנה, השתחררה, והצמרת ראתה כי

* ראה להלן.

** "תכנית אוקטובר 1947" ו"תכנית נובמבר 1947".

שהיא לא הייתה מתאימה למאבק נגד הסתננות לוחמי "צבא ההצלה" לארץ ומפני שצמרת הביטחון עדיין הייתה צמודה לאסטרטגיה הפאביאנית. באפריל 1948 כבר חנו בארץ ישראל כעשרת אלפים מאנשי "צבא ההצלה", וההגנה אמנם ניסתה לחיות איתם (בדרך כלל בדרום, אך לא היה לכך כל סיכוי: החיכוך בין הכוחות הצבאיים העוינים הביא בהכרח לכמה התנגשויות*.

תכנית זרזיר

בחוודשי המלחמה הראשונים ניסתה ההגנה להפעיל את "תכנית זרזיר", ** חיסול מנהיגים ומפקדים ערבים בכירים. ידין — שהושפע מספרו של לידל-הארט "האסטרטגיה של הגישה העקיפה" — סבר שחיסול מנהיגי האויב עשוי למוטט את רצון הלחימה שלו. לא מסגרות צבאיות גדולות ולא כספים רבים נדרשו לפעולות כאלה אלא מיומנות מקצועית גבוהה של יחידות קטנות, ומקצוענים מיומנים אכן היו להגנה. באישורו של הרמטכ"ל דורי פקד ידין על משה ידין — האחראי על הביטחון השוטף — להכין את תכנית החיסול ואת רשימת המועמדים לחיסול, ודיין התקשר עם אנשי הש"י ועם "המסתערים" *** של הפלמ"ח.¹⁵

בדיון המדיני-אסטרטגי של צמרת הביטחון (שבעה-עשר אישים בכירים בראשות כ"ג-גוריון) ב-1 וב-2 בינואר 1948 עלתה על הפרק גם "תכנית זרזיר" ונבחרה ועדה לעניין זה: יגאל ידין, אליהו ששון, עזרא דנין, גד מכנס, דוד שאלתיאל, משה ידין ויצחק שדה. ביום השני של הדיון הזה הציע שדה תכנית פעולה, וישראל גלילי ביקש לדון בשאלה, "אם לפגוע באישים כולטים, ובאיזה?" והציע "להכין רשימה של אישים אשר הפגיעה בהם היא בגדר של פקודת קבע."¹⁶ חברי הוועדה נתנו לגלילי את הרשימה. עשרים ושניים מנהיגים ומפקדים ערבים נדונו לחיסול, לרבות רפיק תמימי ואבו-לבן, ממנהיגי יפו; חסן סלאמה, מפקד איזור המרכז; עבד אל-קאדר אל-חוסייני, מפקד איזור ירושלים וסגנו כאמל עריקאת; אמיל גורי מירושלים, חבר הוועד הערבי העליון; שייח' ניימר אל-חטיב, ממנהיגי חיפה הערבית; חסן שובלק, ממפקדי חיפה הערבית; וצובחי חצרא מצפת,

חבר הוועד הערבי העליון.¹⁷

ארבעה ימים אחרי הדיון הזה קיבל מפקד "המסתערים" של הפלמ"ח דני אגמון פקודה ממפקד הגדוד הרביעי יוסף טבנקין: "הוטל עליך לחסל, ללא אישור נוסף, את האישים כדלקמן (וכאן באה רשימת האישים)... יש לבצע את הפעולה הנ"ל תוך הסתייגות כדלקמן: א. לא בקרבת יישובים יהודיים חלשים; ב. לא במקומות קדושים ובכתי-חולום. רצוי, עד כמה שאפשר, שביצוע הפעולה יישא אופי של פעולה ערבית. עליך למנות קצין לביצוע הפעולה הנ"ל. עליך למסור דו"ח שבועי על התקדמות הפעולה. החטיבות, הערים וטנא **** יסייעו לך בכל אשר יידרש."¹⁸

תכנון והחלטות לחוד וביצוע לחוד. להגנה לא הייתה יחידת מחסלים, וגם ניסיון בחיסול אישי לא היה לה. מכל עשרים ושניים האישים שברשימה לא "חוסל" אפילו אחד.

לדברי אגמון אמר לו טבנקין שמשה ידין יתאם את הפעולה בינו ובין הפיקוד העליון, ושעליו לדווח לדיין על פעולותיו פעם בשבוע. אגמון ודיין נפגשו פעמים אחדות בקפה "שטורק" בתל-אביב, ברחוב אלנבי, מול בית הוועד-הפועל של ההסתדרות. "הוא לא גילה עניין בדברי ולא אמר מלה," סיפר אגמון. "אחרי שלוש פגישות החלטתי שזה לא עסק, ולפגישה הרביעית לא באתי. יגאל אלון זימן אותי לביורו. 'קיבלתי תלונה שהפסקת לשתף פעולה', אמר אלון. 'הפגישות עם דיין אינן מצדיקות את המאמץ של נסיעה מחיפה לתל-אביב וחזרה', עניתי. 'אינני מתעניין בהתרשמיות שלך וביחסך אליי', אמר אלון. 'דיין מונה לנציג המטה הכללי למבצע, ועליך לפעול בהתאם.'"

אגמון ופקודיו ניסו לפגוע במוחמד ניימר אל-חטיב ובחסן שובלק בחיפה. הם פצעו את אל-חטיב, אך לא הרגו אותו; הם חטפו את בנו של שובלק כדי לדרוש כופר, ולהרוג את האב כשיבוא לשלם ולקבל את בנו. החוטפים הזמינו את הצעיר למסעדה וניסו להמם אותו. הוא התנגד, מהומה קמה במסעדה וכך נודעה לחסן שובלק והותם של חוטפי בנו. הוא פנה לעזרת עורך-הדין יעקב סלומון, ואגמון קיבל פקודה מגבוה, לשחרר את החטוף.

קצין-המודיעין הבריטי, ג'ון לינקלייטון, רצח כמה נהגים ערבים וסיפק להגנה את נשקם ודלק ממכוניותיהם. לינקלייטון התקשר עם אגמון, אך כשנודע למטכ"ל ההגנה על הקשר הזה פקד טבנקין על אגמון לנתקו. אגמון ופקודיו גם ניסו להרוג אחד ממנהיגי העיר הערבית בית-שאן, אך שומרי ראשו הבחינו בהם והם הסתלקו מהשטח בלי למלא את המשימה.¹⁹

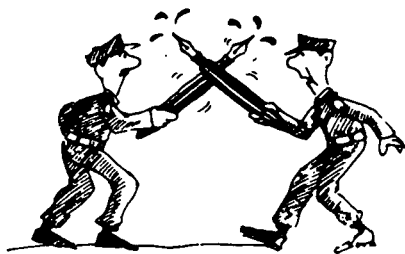
"תכנית זרזיר" נחלה כישלון חרוץ. אחדים מעשרים ושניים הנידונים נהרגו אחר-כך בקרבות, לרבות חסן סלאמה ועבד אל-קאדר אל-חוסייני שנורה (במקרה) בקסטל. השפעת מותו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני (ב-8 באפריל) על ערביי ירושלים מעידה כי אכן היה היגיון ב"תכנית זרזיר". אילו נהרג עבד-אל-קאדר אל-חוסייני כבר בינואר או בפברואר אולי היו פנים אחרות למלחמה בגזרת ירושלים.

בעיצומו של המשבר במלחמת הדרכים במאוס חזר הפיקוד העליון אל התכנית לפגוע במפקדי האויב ויזם את תקיפת המטות של האויב. למבצע זה ניתן השם "צפנת". ב-7 במאוס פקד יגאל אלון על מולא כהן, מפקד הגדוד השלישי של הפלמ"ח, "להשמיד מטות אויב (ו) לקחת שבויים, תעודות ומסמכים,"²⁰ ואחרי שלוש ימים פקד עליו לפגוע במפקדתו של אדיב שישאקלי, מפקד גדוד חטיין השני של "צבא ההצלה", בכפר דהריה שליד צפת.²¹ גורל מבצע "צפנת" היה דומה לגורל תכנית "זרזיר". הוא נשאר בגדר תכנית.

"תכנית ש"

אווירה קודרת שררה כישיבת הנהלת הסוכנות בירושלים ב-19 בינואר 1948. זה היה שלושה ימים אחרי אסון השלושים וחמישה. חברי ההנהלה השמיצו כמה דברי כפירה, ומנהיג מפלגת "הפועל המזרחי", משה שפירא, התלונן על חוסר תכנית כללית "מתי נתפוס שטחים ומתי נישגו."²² שפירא לא דייק, אך לא כל טענתו הייתה מוטעית. "תכנית נובמבר 1947" הייתה, אבל רוב מפקדי ההגנה לא ידעו עליה ולא היא הנתתה את

* ההתקפות על יחידים (20 בינואר), טיבת צב (16 בפברואר) ופשיטות העמק (4 באפריל).
** שכונתה, בלגלגיה השונים, גם "עיסור", "אנקור" ו"צפנת".
*** מתחילים לערבים.
**** ש"י.

ברחוב מזא"ה בתל-אביב, וגלגלנו רעיונות, איך תשתלט ההגנה בעתיד על יעדים אסטרטגיים ועורקי תחבורה ראשיים. את תיקי הכפרים הערביים הכנו בהתאם לרעיונות אלה.²⁵

במבוא ל"תכנית ד'" כתוב שהיא מסתמכת על "תכנית ב'" (1945), "תכנית מאי" (1946) ו"תכנית יהושע" (1948). משום מה לא אוזכרו במבוא "תכנית אוקטובר" (1947), "תכנית נובמבר" (1947) ו"תכנית ש'", וכמובן לא אוזכרו בו תזכירים והערכות-מצב רבים, שנוסחו בתקופה שקדמה ל"תכנית ד'".

"תכנית ד'" היא סיכום כל התכניות, התפיסות והרעיונות שניסחה צמרת ההגנה מסוף מלחמת העולם השנייה עד החלטת 29 בנובמבר 1947 ומתחילת מלחמת העצמאות עד סוף פברואר 1948, והיא מותאמת למצב האסטרטגי והצבאי בתחילת מארס. אפשר לראות בה את תצלום המטרות, התכניות והערכות-המצב של מנהיגות היישוב וצמרת ההגנה.

ביומנו כתב בן-גוריון על דיון בעניין *D-Day שהתקיים ב-29 בפברואר 1948, וישראל גלילי כתב ברשימותיו שבדיון זה נבחנו "תכנית שלושים הגדודים" ותכנית להשתלט על גבולות המדינה ולהגן עליהם במקרה של פלישה.²⁷ ששת המשתתפים בדיון (בן-גוריון, גלילי, דורי, שדה, אביגור ושלמה שמיר) הגיעו למסקנה שדרושים עשרים וחמישה אלף לוחמים מאומנים למלחמה בפולשים. בסוף פברואר היו להגנה שנים-עשר אלף לוחמים כאלה, כלומר, יש לגייס ולאמן עוד שלושה-עשר אלף לוחמים ואלף מפקדים. "איך נגייס, נאמן ונצייד (ונממן) במשך עשרה שבועות חיל זה?" כתוב ביומנו של בן-גוריון.²⁸ "הכרח להחיש קצב הגיוס, להרחיב הממדים. בעיות אספקה מזון ודלק. לכנס ראשי האספקה והגיוס למחר", כתוב ביומנו של גלילי.²⁹ תגובות שני האישים שניהלו את המלחמה מאפיינות את ההבדלים האישיים ביניהם. בן-גוריון היה פסימיסט. גלילי היה אופטימיסט.

מדוע התכנסו השישה ב-29 בפברואר? סביר להניח שבסוף חודש זה כבר הייתה צמרת

דלק לכל הצרכים האזרחיים, התעשייתיים והצבאיים... בטלפון, טלגרף ודואר, המטרה הסופית היא הפעלת כל השירותים הנ"ל בהיקפם המלא בתוך שטחה של המדינה היהודית וכן גם לירושלים... ברדיו... להקים תחנה או תחנות-שידור במרכזי האוכלוסיה היהודית. לפיכך הפעלתן תהיה בעיה רגילה של שמירה... מים לירושלים, המטרה הסופית היא אספקת מים לירושלים בכל התנאים... שדות-תעופה, מבין שדות-התעופה הקיימים נמצאים בשטח המדינה עשרה שדות-תעופה צבאיים ואזרחיים, פרט ללוד. הבטחתם תהיה הכרחית בה במידה שינוצלו עליידי שירותי-התעופה הצבאיים או האזרחיים... נמלים, הבטחת נמל תל-אביב ונמל חיפה.³⁰

"תכנית ש'" לא בוצעה ככתבה וכלשונה. עוד לפני שניתנה הפקודה ליישם אותה כבר התחילו ידיו ועוזריו להכין את תכנית-האב האסטרטגית של ההגנה לקראת הקמת המדינה — "תכנית ד'", הרביעית בתכניות-האב של ההגנה מאז ייסודה — ואף-על-פי-כן יש חשיבות היסטורית ל"תכנית ש'": בפעם הראשונה מדובר בהשתלטות היהודים על שירותים ונכסים שישאירו השלטונות הבריטיים עם הפינוי ואחריו. רוב היעדים שצוינו ב"תכנית ש'" אמנם נתפסו, אף שתכנית זאת לא יושמה. הערבים לא הצליחו לעשות כמעשי היהודים, וזאת הייתה אחת מסיבות תבוסתם בשלבי-ההכרעה של המלחמה. ב"תכנית ש'" וב"תכנית יהושע" אפשר לראות טיוטות ל"תכנית ד'", שיושמה בעשרים הימים שבין אסון שיירת חולדה ובין מבצע "נחשון".

"תכנית ד'"

את "תכנית ד'", מארס 1948 הפיץ יגאל ידין בין חברי המטכ"ל ומפקדי החטיבות והשירותים ב-10 במארס. מטרתה הייתה "השתלטות על שטחה של המדינה העברית והגנה על גבולותיה וכן גם על גושי ההתיישבות והאוכלוסיה העברית שמחוץ לגבולות, נגד אויב סדיר, סדיר למחצה וזעיר, הפועל מבסיסים אשר מחוץ לשטח המדינה או מבסיסים הנמצאים בתוכה".³⁴ ידין סיפר: "העובר של 'תכנית ד' נוצר בשנים 1942-1943, בגלגולי הראשון כקצין-מבצעים של ההגנה. ישבתי עם עוזרי במרתף ב'מעונות עובדים',

פעולותיהם. גם "תכנית יהושע" — שלא קלעה אל המטרה כקודמתה — לא הופעלה. לקראת אמצע ינואר הסתיימה הכנת התכנית האסטרטגית שהייתה אמורה להנחות את פעולות ההגנה עד שיפוג תוקף המנדט הבריטי: "תכנית ש'".

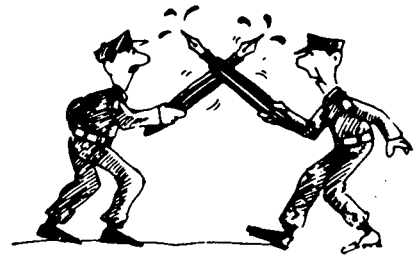
ב-21 בינואר שלח ידין למפקדי החטיבות את הפקודה הראשונה הקשורה ב"תכנית ש'". במבוא לתכנית כתוב: "בקשר עם סיומו של השלטון הבריטי בארץ, הוטלו על הארץ* תפקידים של תפיסת שירותים ונכסים שונים של השלטונות בתחומים המוקצים למדינה היהודית". השירותים והנכסים שנועדו לתפיסה היו בנייני משטרה, תחנות-רכבת ומסילות-ברזל, תחנות-כוח ושירותי חשמל, דלק, שירותי דואר, טלפון ומברקים, תחנות השידור של הרדיו, הצינור שהוביל מים לירושלים, שדות-תעופה ונמלים.

הרי שלושת התסריטים שידיו ועוזריו חזו אותם: א. הבריטים ימסרו ליהודים את המתקנים והרכוש בגבולות שהוקצו למדינה היהודית, והערבים ינסו להפריע לתהליך זה ולהשתלט על המתקנים; ב. הבריטים ימסרו ליהודים רק חלק מהמתקנים והרכוש ואת השאר ימסרו לערבים, בעיקר בשטחים המעורבים; ג. "פינוי הדרגתי של שטחים ועמדות השלטון בהם עוד לפני המועד הרשמי של הפינוי, תוך כוונה ברורה של השלטון למסור נקודות-מפתח מסוימות — הן בשטח שהוקצה למדינה היהודית והן בשטח שהוקצה למדינה היהודית — לידי הערבים, וכן להפקיר עמדות מפתח כאלה בשטחים שלנו ליזמה ערבית."

ידיו אמר למפקדי החטיבות שהתסריט השלישי הוא שיתממש "כבר בשבועות הקרובים", וששני התסריטים הראשונים עשויים להתממש בעתיד הרחוק יותר. לפיכך קבע משימות לחטיבות של ההגנה, להשתלט על כמה יעדים ולסיים את תכנוני השגת היעדים הללו בשלושה שבועות, עד 15 בפברואר. בתוספת מס' 1 ל"תכנית ש'" צוינו היעדים בדיוק: "בשירות הרכבת, המטרה הסופית היא הפעלת הקו בין חיפה לתל-אביב... בשירות החשמל, המטרה הסופית להבטיח אספקת חשמל בלתי-מופרעת בשטח המדינה העברית ולישובים העבריים מחוצה לה... בדלק, המטרה הסופית היא אספקת

* ארגון, ארגון ההגנה.

** יום הפלישה במינוח הצבאי הלועזי שרווח אז. ייתכן שזה היה טעם נוסף לשם התכנית "לקראת" פלישה, "תכנית ד'".

הביטחון בטוחה שהבריטים אכן עוזבים את ארץ-ישראל, ששלטונם אכן יסתיים במועד המתוכנן, 15 במאי, ושצבאותיהן של מדינות ערב יפלו עמו סיום המנדט, כפי שהכריזו. משה ברתקווה סיפר שאנשי אג"ם קיבלו, למחרת פגישת השישה, הוראה מגלילי, להכין תכנית-אב לקראת הפלישה, ושידין סיפר לו ולישראל בר את עקרונות התכנית. ברתקווה, בר ועשרים ואחד עובדי האגף הכינו את הפירוט המבצעי.³⁰

אחרי עשרים וחמש שנים הסביר ידין — בראיון עיתונאי לקראת יום העצמאות — את ה"רוזן ד'אטר" של "תכנית ד'": "התכנית באה להבטיח את שטח המדינה בכל הנוגע לערביי ארץ-ישראל, את דרכי התחבורה ואת המשלטים הדרושים. היה ברור לנו שאם בשטח הפנימי של המדינה לא נתגבר על נקודות התורפה, לא נוכל לעמוד בשום אופן בהתקפה מבחוץ... אחד הדברים שהיו בעזרתנו בצורה בולטת מאוד — והערבים לא הבינו זאת די — הוא שאנחנו נלחמנו, לפחות במלחמת העצמאות... במה שקוראים בטרמינולוגיה האסטרטגית בקווים פנימיים. ההבדל הזה, שאנחנו נלחמנו בקווים פנימיים והאויב בקווים חיצוניים, היה בעל השפעה מכרעת על תוצאותיה של המלחמה. זה היה יתרון עצום. אנחנו יכולנו להחזיק כוח קטן יחסית, ולא דווקא לזרוק אותו לזירה מסוימת, קבועה מראש, אלא לשלוח אותו במהירות מזירה לזירה ולהעביר אותו ממוקד למוקד על-פי צרכי השעה והתפתחות המצב הצבאי. כדי שנוכל למצות את היתרונות הנובעים ממלחמה בקווים פנימיים ובטוחים היה הכרח לבצע את 'תכנית ד', שיעקר מטרתה היה להבטיח את הקווים הפנימיים."³¹

אלו היו ההנחות שביסוד "תכנית ד'": כשתוכרו המדינה היהודית יילחמו נגדה במתואם צבאות ערביים סדירים, "צבא ההצלה" ויחידות מקומיות, וינסו לכבוש את הגליל ואת הנגב או לנתק אותם ממרכז הארץ, לחדור מקלקיליה להרצליה ומטול-כרם לנתניה, לכוד את שלוש הערים הגדולות ובעיקר את תל-אביב, ולפגוע בשירותים החיוניים — מים, חשמל וכו' — של היהודים. כדי לסכל מטרות אלה תופעל התכנית כשיחפנו הבריטים, או כאשר הם יחדלו לתפקד.

כוחות צבאיים בין-לאומיים ודאי לא יפעלו בארץ-ישראל.

ידין ועוזריו התוו תשעה מסלולי-פעולה: א. חיזוק ההגנה הקבועה של הישובים והגושים; ב. חסימת דרכי הגישה של האויב מבסיסיו ליעדים במדינה העברית; ג. הרס הכפרים הערביים שליד אזורים ההתיישבות היהודיים ופינוי תושביהם; ד. השתלטות על הערים המעורבות או השגת עליונות צבאית בהן; ה. תפיסת רוב תחנות המשטרה והבסיסים הבריטיים המתפנים; ו. השתלטות על עורקי התחבורה העיקריים והחיוניים ליהודים והרס הכפרים הערביים הסמוכים אליהם כדי שלא יהיו בסיסים לפיגועים בתחבורה; ז. מצור על ערים ערביות שהחלטת אר"ם לא מיקמה אותן בשטח המדינה היהודית; ח. פעולות ישירות נגד יעדים ערביים בארץ-ישראל המערבית, מחוץ לגבולות המדינה היהודית המיועדת;

ט. פעולות נגד יעדים צבאיים שנועדו לסייע לפלישה מחוץ לגבולות א"י.

המשימות

"כדי להבטיח את מערכת ההגנה הקבועה של היישובים היהודיים", כתוב בתכנית, "דרושות פעולות נגד יישובים של האויב הנמצאים בתוך או בקרבת מערכת ההגנה שלנו, במטרה למנוע את שימושם כבסיסים לכוח מזוין פעיל. פעולות אלה תתחלקנה לסוגים כדלקמן: השמדת כפרים (שרפה, פיצוץ ומיקוש חורבות), בעיקר לגבי יישובים שאין באפשרותנו להשתלט עליהם בקביעות. פעולות ביעור והשתלטות, שתיעשנה בהתאם לקווים: כיתור הכפר ועריכת חיפוש בתוכו. במקרה של התנגדות, השמדת הכוח המזוין וגירוש האוכלוסייה אל מעבר לגבול המדינה. כפרים שפוגו בצורה כזו ייכללו בתוך מערכת ההגנה הקבועה ויבוצרו בהתאם לצרכים."

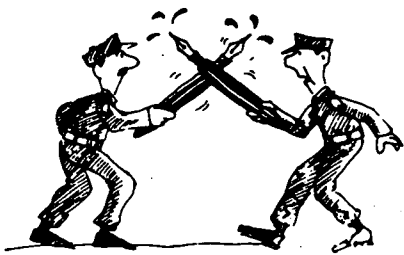
אלה המשימות שיועדו ליחידות ההגנה: חיל-המשמר (חי"ם) יגן על היישובים ועל האזורים; חטיבות החי"ש המרחביות תסייענה לחי"ם ותפעלנה במרחבים, בדרכים ובשטחי האויב, ויחידות הפלמ"ח תפעלנה בעומק שטח האויב, בארץ-ישראל ומחוץ לגבולות הבין-לאומיים של ארץ-ישראל המערבית.³²

תשומת-לב מיוחדת הקדישו המתכננים לגזרת ירושלים. על חטיבת "עציוני" הוטלו משימות אלה: השתלטות על הבסיסים הבריטיים והמשטרות בעיר ובסביבתה, על המתקנים החיוניים (מים, חשמל וכו') ועל הדרך לתל-אביב עד לטרון, כיבוש הקסטל ותחנות-השאיבה בשערי-הגיא ובלטרון, כיבוש שכונות ערביות ירושלמיות (שייח' ג'ראח, ואדי ג'וז, השכונה האמריקאית, קטמון, אבו-טור, שמעא) ותפיסת תחנות המשטרה בהר-טוב, באבו-גוש, בלטרון, בצפון ים המלח, בסדום, במעלה אדומים ובבית-לחם. אשר לכפרים שהיו סמוכים לקו ההגנה של ירושלים, ההוראה הייתה "לבער ולהשמיד, לפי שיקול דעתך". חטיבת "עציוני" הייתה אמורה להטיל מצור על בית-לחם, בית ג'אלה וחברון, בסיוע הפלמ"ח, ולשתק את התחבורה בין ירושלים ליריחו ובין ירושלים לרמאללה.³³

על חטיבות החי"ש המרחביות האחרות — המכונות בתכנית "חטיבות הרגלים" — הוטלו תפקידים דומים:

חטיבת "אלכסנדרוני" (שחנתה בשרון) הייתה אמורה לפוצץ גשרים בכרמל הדרומי ובוואדי-ערה, לתפוס את המשטרות בזכרון-יעקב, בוואדי-ערה, בחדרה, בבית-לד, בתל-מונ, ברעננה, בפתח-תקווה וברמת-גן ולתפוס, לבער או להשמיד, לפי שיקול דעתך את הכפרים הסמוכים ליישובים היהודיים ולעורקי התחבורה: קני, כפר קרי, קקון, שויקה, איקטבה, דנבה, טול-כרם, קלנסואה, פרון, פרדסיה, טייבה, קלקיליה, כפר-סבא הערבית, ג'לג'וליה, ראס אל-עין, ונטיה, יהודיה, כפר ענה ווילהלמה. כן הוטל עליה לכבוש ולאבטח את תחנות-השאיבה בראש-העין ולאבטח את כביש חיפה-תל-אביב ואת תחנות-הרכבת ומסילת-הברזל במרחב שבין חיפה לתל-אביב, ולתפוס את הרכוש הבריטי והשירותים החיוניים בחדרה, בנתניה, בהרצליה ובפתח-תקווה.³⁴

חטיבת "כרמלי" (החיפאית) הייתה אמורה לחסום את דרכי הגישה מלבנון לצפון הארץ ומהרכיזים הערביים בגליל ובכרמל לחיפה, לקריות וליישובים היהודיים בגליל המערבי, לתפוס את משטרות כפר-עטה, קריית-חי,ים,

התגלו הקשיים:

אנשי אגף כוח-אדם במטכ"ל העריכו שעד 1 במאי יתגייסו עוד שמונה אלפים ושלוש מאות וחמישים חיילים, ומספר המגויסים יהיה עשרים וחמישה אלף בלבד (ב"תכנית ד") מדובר על שלושים אלף ושלוש מאות וארבעים ושמונה מגויסים). הדילמה של ידן ועוזריו הייתה אם "למלא כמעט לגמרי את תקן חטיבות הרגלים והמחץ אולם לא להקציב כוח מגויס נוסף למערכת-ההגנה הקבועה, לגדודים עירוניים ולפלוגות נפתיות," או להקצות מגויסים גם ל"חטיבות הרגלים" וגם למערכת-ההגנה הקבועה, "וכך יחסרו לתקן עשרים עד שלושים אחוז בכל היחידות."

אנשי החימוש והרכש לא יכלו לספק לאג"ם נתונים על הזמנות הנשק והתחמושת בחוץ-לארץ, על סוגי-הנשק ועל מועדי האספקה. מפקד התע"ש חיים סלבין התחייב לספק עד 1 במאי עוד אלף וחמש מאות סטנים. אנשי תע"ש-חוף אמרו שאולי הם יספקו פיאטים נגד טנקים. בסיכום של אג"ם כתוב: "לא נתקבלו נתונים על מצבת המשוריינים ועל קצב הייצור של חדשים." וכן כתוב בו שראש אגף האפסנאות יוסף אבירד ועוזריו "העלו ספקות בדבר היכולת לייצר שלד אפסנאות ושירותים לתקן 'תכנית ד', ושראש אגף ההדרכה (אליהו בן-חור) הודיע שלא יהיה אפשר לאמן עוד אלף מפקדי כיתות ומפקדי מחלקות עד 1 במאי, וש"לא נעשו עד כה כל צעדים לאימון קצינים בדרגות גבוהות יותר ולאימון אנשי מטות, גדודים וחטיבות," בניגוד להמלצותיו של קולונל דוד מרכוס.

אנשי אג"ם הודיעו שגם שירות ההנדסה, שירות התותחנים, השירות הרפואי ושירות-האוויר לא יהיו מוכנים לביצוע התכנית ב-1 במאי. מפקדי "כרמלי" ו"גולני" — משה כרמל ומשה מן — אמרו לידין שדרושה להם תוספת מגויסים, יותר מהתקן שנקבע (שלוש אלפים ושבע מאות ושלושים וחמישה ל"גולני", אלפיים ומאתיים וארבעים ואחד ל"כרמלי"). מפקדי החטיבות האחרות הודיעו לו שהם לא יוכלו למלא את

חטיבת "הנגב" של הפלמ"ח הייתה אמורה להרחיב את תחום אחריותה עד תחום חטיבת "גבעתי" ולכבוש את הכפרים ברייר, חוליקאת, כאוכבה, בית-טימא, סומסום ונג'ד, לכבוש את עיר המחוז באר-שבע, לכתר את עזה ולהטריד את "התחבורה ומקורות-המים של האויב התוקף, מעבר לגבול המצרי."³⁹

הפלמ"ח (מחוז לחטיבת "הנגב") היה אמור לתפקד כעתודת-מטכ"ל לשם "סיוע זמני לחטיבות הרגלים בתפקידים קשים, התקפות על בסיסי אויב בעומק שטחו בתוך גבולות הארץ והתקפות על בסיסי-אויב ודרכי-התחבורה מעבר לגבולות הארץ במקרה של פלישה." כן הוטל עליו לסייע ל"גולני" להשתלט על צפת, לסייע ל"כרמלי" לאבטח את כביש חיפה-תל-אביב ולהטיל מצור ימי על עכו, לסייע ל"אלכסנדרוני" בכיבוש כפרים בשומרון, לסייע ל"קריית" במצור על יפו, ולסייע כנ"ל ל"עציוני", וגם לתקוף את ג'נין בשומרון ואת תרשיחא בגליל, לפגוע בצירי-תנועה ערביים בכל הארץ, מכביש עכו-צפת בצפון עד כביש חברון-חאני-יונס בדרום, לחבל בכבישים ובמסילות-ברזל מעבר לגבול, מצפון לראש הנקרה, לפשוט על צור וביירות דרך הים ולחבל בגשרים, בדרכים וביעדים צבאיים בלבנון, בסוריה, בעבר-הירדן ובמצרים. ב"תכנית ד" היה הפלמ"ח אמור להיות בעל שבעה גדודים לקראת הביצוע, לרבות גדוד-מחץ ימי וגדוד ממוכן.⁴⁰

שירות האוויר היה אמור לסייע לפלמ"ח ולחטיבות החי"ש ולבצע "פעולות של אוויריה אסטרטגית ותפקידי שירות לפי הוראות אשר תוצאנה על-ידי הפיקוד העליון". אלה הפעולות שהועידה "תכנית ד" לשירות האוויר: "התקפה על בסיסי-אוויר בעומק שטחו של האויב, בגבולות הארץ ומחוצה להם; התקפה על מרכזי כלכלה ותעשייה צבאית בגבולות הארץ ומחוצה להם; סיורים בעומק שטח האויב להשגת ידיעות על בסיסי-אוויר, דרכי-תחבורה, ריכוז כוחות, תמרונים, מרכזים חיוניים; גילוי והכנת מטרות לפגיעה."⁴¹

ידן הורה לפלמ"ח, לחטיבות החי"ש ולשירותים להשלים את ההכנות עד 1 במאי. התכנית הופצה בין המפקדים הבכירים ומיד

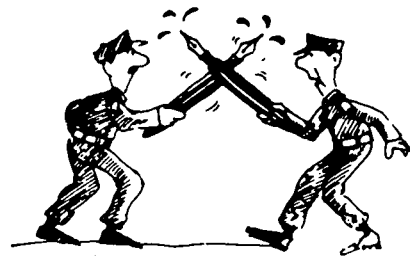
עתלית ובאסה ואת המחנה הצבאי כורדאני שליד כפר-מסריק, להשתלט על חיפה הערבית, על כביש זכרון-יעקב-חיפה ועל הכפרים טירה, עין-הוד, אל-מזאר, ג'בעה, איגוזים, עין-רזאל, סרפנד וכפר-לאם ו"לתפוס, לכער או להשמיד" אותם ואת הכפרים הערביים האחרים שבמרחב לפי שיקול-דעתו של המח"ט משה כרמל, אחרי התייעצות עם הערכיסטים ועם קציני הש"י במטהו. בפקודה שנשלחה ל"כרמלי" הושם הדגש על תפיסת המתקנים הממשלתיים והשירותים החיוניים בחיפה ובמפרץ: הנמל, בתי-הזיקוק וכו'. עוד משימות שהוטלו על חטיבה זו: מצור על עכו, שיתוק התחבורה הערבית מחיפה ליפו ומחיפה לשפרעם וכיבוש הכפרים באסה וא-זיב שמצפון לנהריה. כפרים אלה היו בשטח שהוקצה, בתכנית החלוקה, למדינה הערבית, וב"תכנית ד" הוא הוגדר כ"שטח אויב."³⁵

חטיבת "גולני" (הצפונית) הייתה אמורה להשתלט על טבריה וצפת בסיוע הפלמ"ח, לתפוס את משטרות מטולה, חלסה*, נכירושע, ראש-פינה, צפת, טבריה, גשר, בית-שאן, עפולה, נהלל, שער-העמקים ולג'ני*, ** להשתלט על כביש ואדי-מילך-עפולה-טבריה ועל הכפרים החולשים עליו, לכתר את בית שאן ואת נצרת, לכבוש את הר-תבור וגבעת המורה ולהתבסס עליהם, להרוס את הכפר סעסע שבגליל העליון ולסרוק בקביעות את רכס הר טורען.³⁶

חטיבת "קריית" (התל-אביבית) הייתה אמורה לכבוש את השכונות הערביות והכפרים הערביים אבו-כביר, סלמה, מנשיה, תל-א-ריש, ג'בליה ויאזור, לכתר את יפו ולאבטח את נמל תל-אביב, את תחנת-הכוח "רדינג" ואת שדה-דב.³⁷

חטיבת "גבעתי" (הדרומית) הייתה אמורה לחסום את דרכי הפלישה מהרי יהודה ומרצועת עזה למרכז הארץ, לתפוס את משטרות בית-דגון, רחובות, גדרה ועיראק-סטאידן, *** להשתלט על כביש תל-אביב-ירושלים עד לטרון ועל כביש תל-אביב-הנגב עד ג'וליס, לתפוס את הרכוש הבריטי ואת השירותים החיוניים בראשון-לציון וברחובות, להשתלט על הערכים שהתגוררו בנס-ציונה, להשתתף במצור על יפו, לכתר את רמלה ולוד ולכבוש את הכפרים פאלוג'ה, ג'וליס, קסטינה ומסמיה.³⁸

* כיום קריית-שמונה.
** מגידו.
*** כיום מצודת יואב.

משימותיהם אם התקן לא יהיה מלא ואם לא יקבלו סיוע מאסירי מהפלמ"ח. דין הגיע למסקנה שאם תתמלאנה דרישות המח"טים לא תהיה למטכ"ל עתודה, וש"אפילו בחטיבה אחת לא קיים הצוות הדרוש, מבחינת היקף וניסיון, לחטיבה קרבית ממש, כפי שנדרש ב"תכנית ד". לאור הניסיון של השבועות האחרונים הוברר שלא קיים פיקוד מרכזי שביכולתו לנהל פעולות בהיקף הנדרש לביצוע "תכנית ד".⁴²

נתק בין התכנון לביצוע

גם אילו הקדישו האגפים, החטיבות והשירותים את כל מעייניהם ל"תכנית ד" ודאי לא היו יכולים להתכונן לקראתה כראוי עד 1 במאי, אבל הם לא הקדישו לה את מירב תשומת הלב. משבר הדרכים והשיירות במחצית השנייה של מארס ונסוגת ארצות-הברית מתמיכתה בתכנית החלוקה הסיטו את תשומת לבם אל הסכנות המיידיות. אילו הוטלה הכנת "תכנית ד" על ידיו ועוזריו בסוף מארס, ספק אם היו מכינים אותה. מבצע "נחשון" והמהפך במלחמה השכיחו את התכנית הזאת, ואף-על-פי-כן היו לה תוצאות. במאמץ-התכנון המשותף הגיעו מפקדי ההגנה הבכירים וצמרת הביטחון למסקנות משותפות על יעדי-המלחמה המידיים ועל דרכי השגתם. המהפך הפסיכולוגי ניזון מהתפיסות והרעיונות שהיה להם ביטוי ב"תכנית ד", לא במישורין (פקודות המטכ"ל) אלא בעקיפין.

בישיבת ראשי האגפים במטה הכללי, ב-19 באפריל, יום אחרי ההשתלטות על טבריה, הבינו מפקדי ההגנה הבכירים ש"תכנית ד" מתגשמת.⁴³ לימים אמר מפקד גדוד "ברק" (מחטיבת "גולני"), יצחק ברושי: "אינני בטוח אם הפיקוד הבכיר של ההגנה היה מוכן נפשית לכיבוש טבריה באמצע אפריל, אף שמשמיה זו נכללה ב"תכנית ד". קראתי אז את "תכנית ד", אך ראיתי בה ביטוי למגמה כללית ולא תכנית מבצעית. באפריל 1948 לא היינו מאורגנים, לא בכוח-אדם ולא בנשק, לביצוע יזום של תכנית כזאת."⁴⁴

ישראל בר, שהיה ממעצבי "תכנית ד", פירט ב-1950 את ההנחות שהיו מאחוריה: הבריטים יפנו את כל ארץ-ישראל בבת-אחת, ועד אז תבנה ההגנה את צבא-ההגנה. הנחה זאת לא התאמתה. הפינוי היה הדרגתי וגם בניית הכוח הייתה

הדרגתית, ועל ההגנה היה להדביק את קצב הפינוי הבריטי ולנצל כל פירצה. לכן ניתן חופש מקסימאלי למפקדים המקומיים, כדי שישגו את היעדים המבצעיים של "תכנית ד". המטרות המקוריות של התכנית אכן הושגו — שטח יהודי רצוף בלי ערבים; עמדות-מפתח בידי היהודים; היערכות לקראת הפלישה. ההגנה ניצלה את החלל הריק שהשאירו הבריטים והיכתה בהלם את הערבים. הגופים הצבאיים — שהוקמו למען מבצע "נחשון", קרבות משמר-העמק ומבצע "יבוס" (בירושלים) — התגברו על בעיית מיעוט המגויסים ומיעוט היחידות. ההגנה יישמה את "תכנית ד" בגישה לא ישירה; ניסיונו של אצ"ל לכבוש את יפו סיכן את הגישה הזאת.⁴⁵

"תכנית ד" לא מומשה — או מומשה אחרת מכפי שתכנן אג"ם — בגלל ליקויי ההכנות למלחמה של ההגנה ובגלל האילוצים שלא אפשרו לה לנצל הצלחות והזדמנויות, וגם מפני שלמטכ"ל היה קשה לשלוט ביחידות. וליישם את תכניותיו בחדושי המלחמה הראשונים. שני גורמים סייעו לניצחון היהודים: ראית הנולד של צמרת ההגנה, שהתאימה את תפיסותיה למציאות המשתנה, והדבקות במשימה של הלוחמים, שהשיגו את יעדיהם הצבאיים על אף התנאים הקשים. הנתק בין המתכננים למבצעים, בין הדרג האסטרטגי לדרג הטקטי, היה בחלקו תוצאת ההיסטוריה של ההגנה מימי "הנודדות" והפרו"ש (ב-1936-1939). על אף הנתק הזה השיגה ההגנה חלק ממטרות המלחמה ומיעדיה הצבאיים. הצלחה זאת הייתה אחת הסיבות לכך שנתק זה היה, שנים לא מעטות, מאפיין קבוע של צה"ל.

קיצורים:

- א"צ — ארכיון יד בן צבי.
- א"מ — ארכיון המחבר.
- א"צ תעמ"א — ארכיון צה"ל, חיק אסוף מלחמת העצמאות.
- אצ"מ — ארכיון ציוני מרכזי.
- אק"מ תעמ"ע — ארכיון הקיבוץ המאוחד, חיק עדויות מלחמת העצמאות.
- את"ה — ארכיון תולדות ההגנה.
- דב"ג — דוד בן גוריון.
- ת"מ — תעודות מדיניות ודיפלומטיות.

הערות

- יצחק רבין, "פנקס שירות", ספריית "מעריב", 1979, עמודים 31-40.
- א"מ, מסמכ. 7/65/10, ממועצה למטכ"ל, 16 באפריל 1948; יוסף פורגנסקי, 70 ימים במצור ירושלים

- וסביבתה" (יומן): אק"מ, העדויות הנ"ל של יוסף טבנקין ויעקב זכאי; הראיונות הנ"ל עם רפאל שפר ויוסף שטרן.
- א"צ, עדות של אורי ריפתי.
 - אק"מ, תעמ"ע, העדויות הנ"ל של יוסף טבנקין.
 - יומן דב"ג, 14 באפריל 1948.
 - אק"מ תעמ"ע, העדות הנ"ל של רפאל ורדי.
 - הראיונות הנ"ל עם חיים לסקוב.
 - יומן דב"ג, 18 באפריל 1948.
 - יומן דב"ג, 25 באפריל 1948.
 - יומן דב"ג, 18 ביוני 1948.
 - ה"מ, 388, ד. בן גוריון אל מ. שרתוק (ניו יורק), 16 באפריל 1948.
 - סדרת הראיונות הנ"ל עם יגאל ידין.
 - מב"ג, אל חברי הוועדה, מאת הלל, 1 בינואר 1948.
 - מב"ג, אל הלל מאת חברי הוועדה, 1 בינואר 1948.
 - א"מ, מסמכ. 15/4, פקודת מבצע, 5 בינואר 1948.
 - אק"מ תעמ"ע, העדויות הנ"ל של דני אגמון ושל יוסף טבנקין. עדות של יצחק דהב מאז בנובמבר 1982; הראיון הנ"ל עם יוחאי ברוך.
 - א"צ תאמ"ע, 58/4, אל עלי, מאת המועצה, 7 במארס 1948.
 - א"צ תאמ"ע, 58/9, אל עלי, מאת המועצה, 10 במארס 1948.
 - אצ"מ, 34/2, פרוטוקולים של ישיבת הנהלת הסוכנות מ-19 בינואר 1948.
 - א"מ, מסמכ. 549/3, אל מנהלי החטיבות מאת אג"ם/מטכ"ל, 21 בינואר 1948; "תכנית ש" פקדה מס. 1; א"צ תאמ"ע, 19/2, תוספת מס. 1 ל"תכנית ש".
 - מערכות 263/4, 2 ביוני 1978, עמוד 24.
 - סדרת הראיונות הנ"ל עם יגאל ידין.
 - יומן דב"ג, 29 בפברואר 1948.
 - את"ה, ארכיון גלילי, יומן גלילי, 29 בפברואר 1948.
 - יומן דב"ג, 29 בפברואר 1948.
 - את"ה, ארכיון גלילי, יומן גלילי, 29 בפברואר 1948.
 - אק"מ תעמ"ע, סדרת העדויות הנ"ל של משה בר-תקוה.
 - דב גולדשטיין, ראיון עם רב אלוף (מיל) יגאל ידין, "מעריב", 5 במאי 1973.
 - מערכות 263-264, עמודים 24-27.
 - א"צ תעמ"א, 55/2, התעודות האופרטיביות לחטיבות: עציוני.
 - א"צ תאמ"ע, 56/2, התעודות האופרטיביות לחטיבות: אלכסנדרוני.
 - צדוק אשל, חטיבת "כרמלי", עמודים 29-30.
 - מאיר פעיל, "מן ההגנה לצבא ההגנה", עמודים 310-312.
 - א"צ תאמ"ע, 60/2, התעודות האופרטיביות לחטיבות: קריית.
 - אברהם אילון, "חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות", עמודים 485-486.
 - מאיר פעיל, "מן ההגנה לצבא ההגנה", עמודים 312-313; סדרת הראיונות הנ"ל עם נחום שריג.
 - א"צ תאמ"ע, 58/2, התעודות האופרטיביות לחטיבות: בולגרים.
 - א"צ תאמ"ע, 61/2.
 - א"צ תאמ"ע, 77/2; סיכום הכיורים עם החטיבות והאגפים בקשר עם "תכנית ד".
 - א"צ תאמ"ע, 16/10; הישיבה עם מנהלי האגפים, 19 באפריל 1948.
 - הראיון עם יצחק ברושי, ב-18 בינואר 1979.
 - ישראל בר, "הצדדים הממורידים בראשית ההאבקות על ארץ-ישראל", מערכות, ס"ב-ס"ז, יולי 1950, עמוד 5.